

Symbolika na cmentarzach żydowskich w białostockiem

Pojmowanie symbolu z natury swej jest dwojakie — dosłownie i ukryte. Poszczególne elementy kompozycji ikonograficznej symbolu pochodzą z arsenału znaków należących do świętości narodowych, do rzeczywistości religijnej lub są atrybutami konkretnej osoby, zatem prezentują treści dosłowne. Rozumienie symbolu poprzez analogię, czyli wg kodu umowy społecznej, jedynie z pozoru zaciera ostrość głoszonego komunikatu, bowiem w rzeczywistości wielokrotnie go wzbogaca drogą rekompensacji. W praktyce to oznacza, że owe treści odwołują się do przeżyć emocjonalnych odbiorcy, pobudzają jego wyobraźnię, inspirują intuicję i poszerzają zakres znaczeniowy komunikatu dedykanta. Metaforyczność treści symbolu czyni go uniwersalnym i ponadczasowym i równocześnie pozwala na przetrwanie w czasach zakazów¹.

Ogrom zmian, jakie nastąpiły w ostatnim półwieczu w naszym kraju i w całej Europie sprawia, że zdolność odczytywania uniwersalnego kodu naszych przodków w postaci symboliki staje się dla młodego pokolenia coraz bardziej ograniczona. Spróbujmy przyjrzeć się temu zagadnieniu na przykładzie symboli nagrobnych zachowanych na kirkutach w Białymstoku i okolicznych miasteczkach.

Cmentarz współczesny² to miejsce spoczynku zmarłych, ale też autonomiczna enklawa w strukturze dziejów kultury narodu, zwłaszcza jej pokładu etnogennej w sensie sacrum. Owa odrębność, jak sądzę, wyrasta z przekonania o wyjątkowości tego miejsca, które samo w sobie jest symbolem końca wszechświata ziemskiego (orbis terrarum) i równocześnie jest symbolem początku wszechświata pozaziemskiego, należącego do sfery nieba czy kosmosu (orbis cosmicus). Cmentarz to umowny pomost pomiędzy egzystencją w postaci zmaterializowanej, doczesnej a życiem duchowym w wieczności. Jest on synonimem śmierci, która z biblijnego punktu widzenia sprowadza się do rozdzielenia ciała materialnego i ciała duchowego. Zatraskanie o doczesność każe czcić to miejsce jak ołtarz, na którym składa siebie człowiek jako daninę należną ziemi. Te i inne przesłanki wyznaczają rolę szczególną grobu w pamięci

zbiorowej. Obecność w tej pamięci i uczuciach zaświadcza o nieprzemijalności przemijania, o istnieniu procesu *continuum*, w którym człowiek jest zaledwie kolejnym ogniwem w łańcuchu danego rodu, plemienia, grupy społecznej, ludzkości.

Życie normują prawa i tradycje religijno-etniczne, one też rzutują na swoistość kształtu danego cmentarza. Może jedynie kult przodków jest traktowany w miarę jednakowo, bez względu na przynależność wyznaniową, etniczną czy państwową³. Na tę powszechność zapewne składa się dług wdzięczności za dar życia, wspólnota krwi, wpływ dobrodziejstwa wynikającego z dziedzictwa przodków. Jest rzeczą oczywistą, że wpływ kultu przodków w różnym stopniu zaważył na czci oddawanej zmarłemu, na celebrowaniu obrzędu pogrzebowego oraz traktowaniu cmentarza.

Pomnik nagrobny jako zabytek sepulkralny to wyraz stosunku fundatora do osoby tu pochowanej oraz element tę osobę identyfikujący. Wyraża to kształt pomnika, znak wiary i inne symbole oraz napisy zawierające dane o konkretnej osobie. Bogactwo symboliki na danym przez nas terenie uzależnione jest od tradycji, również i lokalnej, jaką zdołano wytworzyć w danej grupie wyznaniowej. Odmienny charakter ma ona na cmentarzach lub grobach uczestników powstań narodowych⁴, odmienny na cmentarzach wojskowych z lat 1914—1920 i 1939—1945, zaś inna symbolika występuje na cmentarzu bezwyznaniowym czyli tzw. komunalnym, ich pojawienie się w naszym kraju nastąpiło po 1945 roku.

Przynależność nagrobka do danego typu cmentarza dostatecznie precyzyjnie wyznacza symbol wiary, jaką osoba zmarła wyznawała za życia. Godne podkreślenia jest, że właśnie znak wiary (*signum fidei*) wieńczy fronton pomnika nagrobnego, gdzie świadomie umieszcza się go na miejscu centralnym. Przy tym łatwo zauważyć jest, że znak symbolu wiary to również początek inskrypcji nagrobnej, mimo, iż sam do niej nie należy, ponieważ ma postać ikoniczną a nie literową.

Dla cmentarzy chrześcijańskich arcybutem wiary jest symbol krzyża (*crux*)⁵, w postaci wykształconej przez tradycję łacińską, jedynie chrześcijanie obrządku prawosławnego dodają częstokroć poprzeczkę ukośnie względem patibulum jako domniemany podnózek na krzyżu Chrystusa⁶.

Na cmentarzach żydowskich, zwanych kirkutami, macewy czyli nagrobki są sygnowane wizerunkiem gwiazdy sekstagonalnej zwanej tarczą lub gwiazdą Dawida. Dla przypomnienia dodajmy, że w czasie okupacji hitlerowskiej Żydzi mieli obowiązek taką w żółtym kolorze nosić na ubraniu. Muzułmanie swą przynależność religijną do islamu manifestują umieszczając na nagrobku wyobrażenie półksiężyca zwróconego ramionami ku górze.

Czasy najnowsze zanegowały tradycję i wniosły własną symbolikę. Na przykład, na cmentarzach żołnierzy radzieckich⁷ ów znak wiary (*sig-*

num fidei) zostaje odrzucony a na jego miejsce wprowadzono własny symbol przynależności do ideologii, może signum fidei novae? Jest nim gwiazda pentagonalna koloru czerwonego. Umieszcza się ją dokładnie na tym samym miejscu, na którym figurowało signum fidei. Zarówno gwiazda jak i jej kolor symbolizują wartości ideowe, jakie zmarły miałby wyznawać za życia. Można jednak wysunąć przypuszczenie, że były to raczej decyzje ich dowódców politycznych niż żołnierzy, gdyż ci ostatni rekrutowali się z różnych środowisk etniczno-religijnych, gdzie częstokroć do dziś są zachowane praktyki religijne, jak na przykład u mużłmanów.

Inne komponenty inskrypcji są mniej pewnymi kwalifikatorami niż znak wiary. I tak, absolutna większość napisów na cmentarzach katolickich jest formułowana w języku polskim, ale na grobach królewskich czy magnackich itp. przeważają napisy w języku łacińskim; świadomie pomijam tutaj kwestię: katolik innej narodowości niż polska. Na cmentarzach prawosławnych mamy napisy w języku polskim lub rosyjskim, chociaż można by oczekiwać ich w języku liturgii czyli staro-cerkiewno-słowiańskim albo w języku białoruskim. Podobnie to zjawisko funkcjonuje również na cmentarzach żydowskich. Podstawowy zrab napisów na cmentarnych macewach to język hebrajski, ale swobodnie z nim sąsiadują inskrypcje w języku jidisz, polskim, rosyjskim, niemieckim a nawet w wersji mieszanej. Również imię i nazwisko czasem może wprowadzać badacza w błąd, gdy na tej podstawie próbuje się ustalić przynależność do danej grupy wyznaniowej⁸.

W Białymstoku i okolicznych miasteczkach znajdują się cmentarze katolickie, prawosławne, islamskie i, już zanikające, żydowskie. W sumie mamy do czynienia ze znacznym zróżnicowaniem form architektonicznych nagrobka, z wielością sposobów formułowania inskrypcji oraz bardzo odmiennym nasyceniem w symbole, których bogactwo występowania na cmentarzach żydowskich jest bezkonkurencyjne.

Dla Żydów w ich życiu religijnym bez wątpienia najważniejszym symbolem jest Magen Dawid. Nie wdając się w szczegółowe objaśnienia ograniczymy się do omówienia jego znaczeń podstawowych. Magen Dawid, co dosłownie znaczy Tarcza Dawida, to symbol wywodzący się zapewne z tradycji prejudajskiej, o funkcji również kabalistycznej. Na proveniencję kosmogonalną tego godła wskazuje sam kształt astralny. Powstał on ze wzajemnie i regularnie przenikających się dwóch trójkątów, zaś sposób wzajemnego położenia tych figur ma symbolizować przenikanie się świata widzialnego ze światem niedostrzegalnym przez oko ludzkie. Inne odczytanie tego znaku — sześć wierzchołków trójkąta oraz pole wewnętrzne jako element siódmy mają oznaczać siedem planet, pozostających we wzajemnej zależności. Ponadto Tarcza Dawida w

świadomości żydowskiej to także odzwierciedlenie stałego cyklu temporalnego w postaci tygodnia. Sześć jednakowo równych wierzchołków tej gwiazdy oznacza sześć kolejnych dni tygodnia a wewnętrzny sześciokąt będący centralnym polem to symbol szabatu. Wizerunek gwiazdy Dawida to główny i jedyny symbol umieszczony w środkowej części flagi narodowej państwa Izrael, jednak umieszczony na cmentarnej macewie żydowskiego kirkutu to przede wszystkim kwalifikator, identyfikujący zmarłą osobę z przynależnością do wyznania mojżeszowego.

U wyznawców judaizmu istnieje zakaz wyobrażania postaci ludzkich, umieszczania na płytach nagrobnych fotografii, zdjęć itp., co zostało przyjęte także przez islam. Niejako wyjątek stanowi tutaj wizerunek ręki, który symbolizuje niektóre zjawiska z rzeczywistości życia społeczności żydowskiej. I tak, na grobach kapłanów widzimy przedstawienie obrazu dwóch dłoni złączonych do błogosławieństwa w taki sposób, że stykają się ze sobą palce wskazujące oraz kciuki. Na grobie pisarza, który za życia zajmował się przepisywaniem sofer czyli świętych zwojów, umieszczono wizerunek ręki, trzymającej pióro gęsie albo ręki, która trzyma księgę.

Macewę na grobie rzeźbą zdobi płaskorzeźba ręki, trzymającej lancet, potrzebny do przeprowadzenia rytualnego obrzezania noworodka albo też wizerunek podwójnego fotela proroka Eliasza. Taki fotel służył bowiem do sprawowania obrzędu obrzezania. Do obowiązków lewitów należało usługiwanie kapłanom, m.in. poprzez obmywanie rąk przed przystąpieniem do modlitwy. Na ich grobach zdobiono macewę reliefem ręki z dzbanem bądź też przedstawiano sam dzban i misę jako symbol ilustrujący fakt pełnienia przez nich posługi rytualnej.

Jeżeli osoba w swoim życiu odznaczała się cnotą wspierania ubogich i niesienia im pomocy, to po śmierci na jej grobie u Żydów widnieje płaskorzeźba przedstawiająca puszkę ofiarną a nad nią ręka w momencie wrzucania datku. Przy tym warto jeszcze wspomnieć, że w ten sposób fundator zdobi macewę na grobie osoby, która za życia pełniła funkcję skarbnika.

Również różnorodną funkcję komunikatywną w tradycji przekazu literatury i symboliki cmentarnej pełni wizerunek korony. Korona, jako efektowny wizualny komunikat przeznaczony dla szerokiego odbioru, symbolizuje m.in.: 1) Torę; 2) uczoność zmarłego; 3) pobożność osoby tutaj pogrzebanej; 4) oznacza, że w tym miejscu spoczywa głowa rodu. Dla uściślenia dodam, że jeżeli przedstawieniu korony towarzyszy następujący napis „Keter Szem Tow” co oznacza „Korona Dobrego Imienia” to, wg pism żydowskich, mamy do czynienia z koroną, która stoi ponad innymi koronami tj. ponad koroną Tory, koroną kapłaństwa i ponad koroną królewską.

W pejzażu symboliki cmentarnej u Żydów częstym motywem jest manifestowanie szacunku do ksiąg religijnych. Biegłość w piśmie świętym symbolizuje, na przykład, kompozycja składająca się z księgi i obecnej obok wskazówki, przy której pomocy czytano te teksty. Takie płasko-rzeźby stosowano wtedy, gdy osoba tu pochowana za swego życia poświęcała się studiowaniu Talmudu i Tory, bądź też te księgi czytała w synagodze. Zgodnie z nauką zawartą w Talmudzie dobroczynność miała zapewnić zbawienie, co znajdowało także swój plastyczny wyraz w postaci rzeźby skrzydeł anielskich, umieszczonej w górnej części frontonu macewy.

Na cmentarzach żydowskich elementem organizującym kompozycję symbolu częstokroć są zwierzęta i ptaki. Przeważnie są one wzięte z tekstów biblijnych, rzecz zrozumiała, że ze Starego Testamentu. Z symboli należących do grupy animalistycznej najczęściej spotykamy wizerunek lwa. Wyraża on głównie siłę i moc, jest ilustracją imienia Arie, Lejb, ale przede wszystkim, jest to symbol przynależności danej osoby do narodu żydowskiego (Juda). Symbol tygrysa ma wskazywać na wytrzymałość, wyobrażenie niedźwiedzia — na siłę, ale również ilustracje imiona męskie Dow, Ber, Dużą popularnością w ornamentyce nagrobnej cieszy się wizerunek jelenia. Ma on wyrażać spryt i zręczność osoby, na której grobie go umieszczono. Jeleń jest też ilustracją imion męskich: z hebrajskiego — Cwi i w jidisz — Hirsz. Żydzi lubowali się również w prezentowaniu na płytach nagrobnych postaci biblijnych bestii, jak gryfy, lewiatany i inne stwory, które ilustrowały zdarzenia znane z dziejów opisanych w Starym Testamencie.

Z grupy ornitologicznej do najczęstszych należą wyobrażenia gołębia, orła, feniksa itd. w ich znaczeniu obiegowo-umownym. Niejednokrotnie spotykami się ze zjawiskiem ilustrowania przy pomocy rysunku opowieści biblijnych jak np. owce przy studni. Obraz ten ściśle koresponduje z tekstem Biblii i jest aluzją do spotkania, które miało miejsce między Rebeką i Eleazarem albo spotkania Racheli i Jakuba. W tym miejscu warto wspomnieć, iż zdarzają się przypadki deprecjacji motywów biblijnych. Dokonuje się to na drodze wprowadzania do symboliki cmentarnej przedstawicieli współczesnej fauny i flory takich jak zając, pies, wiewiórka, żaba, motyl, bocian. W tym przypadku pełnią rolę wg znaczeń umownych, które ukształtowała tradycja miejscowa, nie koniecznie żydowska.

Samo podejmowanie śmierci przez Żydów różni się w sposób zasadniczy od podejścia chrześcijańskiego. Zatem kategoria pojęciowa „umarł” zostaje przez Żydów zdefiniowana jako „p r z e b y w a n i e w świecie prawdy”. G r ó b jest pojmowany jako „brama nieba”, „miejsce święte”. C m e n t a r z w świadomości żydowskiej to Beth Chaim czy „domy życia”. Przerwanie życia ludzkiego, czyli kres ziemskiej egzys-

tencji, symbolizują np. obrazy złamanego drzewa, gasnących płomieni, dla kobiet — złamanych świec. Tonący okręt bądź osierocone stado to również symbol płaczu i śmierci. Ważną funkcję w symbolice cmentarnej pełni stosunek fundatorów pomników nagrobnych do faktu świadomościowego na temat życia pozagrobowego, do kwestii wieczności. Mówi o tym przedstawianie węża, który połyka własny ogon, wizerunek stylizowany klepsydry utożsamiając się z problemem ustawicznego przemijania. Ten symbol obecny jest również na cmentarzach innych wyznań, gdzie występuje w analogicznej roli. Zgodnie z Biblią umarli powracają do swoich ojców i do Boga, który jest Bogiem żywych i życia, nie zaś umarłych i śmierci. Fenomen ponownego odradzania się, powstawania umarłych z prochów i popiołów, ma oznaczać w cmentarnej symbolice rzeźba feniksa.

W świadomości żydowskiej tkwi przekonanie o wyjątkowej pozycji mężczyzny, co z kolei czyni sytuację kobiety w tym społeczeństwie gorszą. Każdy Żyd pragnie, by mu urodził się syn, a jego marzenie wyrasta z przesłanek dość praktycznych, tak religijnych jak i rodzinnych. Dla przykładu, po śmierci właśnie syn modli się przez okres 7 dni ścisłej żałoby⁹, on również przez następne 11 miesięcy będzie rano i wieczorem odmawiał po zmarłym ojcu modlitwę zwaną kadisz.

Społeczność żydowska kobietę traktuje zupełnie inaczej niż chrześcijanie, co wyraźnie uwidoczniło się na przykładzie sprawowania obrzędów religijnych. Kobiety nie mają prawa przebywać w synagodze wspólnie z mężczyznami. Dla nich, jak wiadomo, zawsze było wyznaczone specjalnie oddzielne miejsce zwane babińcem. Również po śmierci nie mogą one być grzebane wespół z nimi, lecz tylko na miejscu dla kobiet wyznaczonym, a więc — oddzielnie. Grób kobiety wyróżnia obowiązkowe umieszczenie na macewie nagrobnej reliefu z wyobrażeniem lichtarza, świecznika bądź tylko samych świec które występują w różnych ilościach¹⁰. Zwyczaj ten wywodzi się stąd, że właśnie kobiety przed szabatem, już w piątek wieczorem zapalały świece szabatowe, dbały o nie.

Świadomie pomijamy tutaj omawianie rzadszych bądź sporadycznych przypadków operowania symbolem, mimo, iż on również adekwatnie nawiązuje do faktów z życia osoby pochowanej. Dotyczą one wykonywanego zawodu, posługi przy sprawowaniu obrzędu kultowego lub też dane symbole wyrażają refleksję natury ogólniejszej, jak przemijanie, naród Bóg, sukces lub klęska, śmierć. Godne odnotowania może być to, że pojedyncze symbole występują rzadziej niż kompozycje według założonego planu. Fundator nagrobka uzyskuje przez to nie tylko kompensację informatyczną o zmarłym, lecz poprzez kontekstowe odczytanie symboli zostają uruchomione mechanizmy reakcji emocjonalnych u adresata.

Ornamentyka funebralna posługuje się nierzadko motywami zaczerpniętymi z opowieści zawartych w Biblii. Żydzi chętnie posługiwali się wizerunkami stworów, jakie spreparowała wyobraźnia ich przodków. Tak jak kirkuty wyznawców judaizmu dziś stały się symbolem bytności na tej ziemi społeczności żydowskiej, tak też wyjątkowe bogactwo symboliki nagrobnej zaświadczone na ginących już macewach, stanowi unikalną skarbcicę zabytków historycznych. Od półwiecza, wraz z okupacją hitlerowską, zniknęły ze scenarii obyczajowej charakterystyczne pogrzeby żydowskie.

Żydzi nie uznawali kremacji ciał osób umarłych, tym bardziej straszną i dramatyczną wymowę ma holocaust. Zresztą nie tylko dla Żydów. W wypadku zgonu, krewni lub przyjaciele obmywali ciało zmarłego, następnie owijali je w całun płócienny i wkładali do trumny, którą z domu żałoby wynoszono nie przez drzwi, lecz przez okno. Samego aktu pochówku starano się dokonać w jak najkrótszym czasie od momentu zgonu. Poza tym dbano troskliwie o to, by w pogrzebie brała udział możliwie duża liczba osób. W obecności co najmniej dziesięciu osób syn zmarłego odmawiał modlitwę zwaną kadsisz. W domu, jak nakazywał zwyczaj, przewracano wszystkie łóżka. W domu żałoby po zmarłym urządzano stypę. Dla uczestników podawano do jedzenia chleb, jajka, soczewicę, z napojów przeważnie wino. Przez okres siedmiu dni obowiązywała ścisła żałoba a okres modłów za zmarłego rozciągał się na jedenaście miesięcy. Charakterystyczne dla żydowskiego pogrzebu było należyte oplakanie zmarłego, które zwyczajowo uznawano za czynunek nieodzowny. W tym celu były wynajmowane za opłatą specjalne kobiety-płaczki. Niestety, teksty tych lamentów pogrzebowych nie są znane piszącemu te słowa. Na szczególne podkreślenie zasługuje godne podziwu przywiązanie Żydów do ozdabiania swoich kamieni nagrobnych licznymi symbolami, które wizualnie, mocą uniwersaliów świadomościowych przemawiają również dzisiaj.

Z żalem trzeba stwierdzić, że stan zachowania substancji zabytkowej kirkutów żydowskich na Podlasiu nasuwa smutną refleksję o losach tego narodu i jego pomnikach kultury sakralnej¹¹.

Przez pięć stuleci Żydzi licznie zamieszkiwali w miastach i miasteczkach na Podlasiu i współtworzyli historię Polski, wraz z przedstawicielami innych narodowości, które znalazły swą przystań na kresach. Miasto Białystok w topografii osadnictwa żydowskiego na tych terenach zajmowało w czasach późniejszych miejsce znaczące już to poprzez fakt, że właśnie tutaj urodził się twórca esperanta L. M. Ł. Zamenhof (1859—1917) oraz wielu innych sławnych Żydów¹². Byli przez te stulecia obecni we wszystkich sferach życia codziennego wiele do niego wnosząc ze swojej tradycji, jak również czerpiąc korzyści dla siebie. Mimo odwiecz-

nej diaspory, zdołali zachować swoją wiarę, język i kulturę. Przez pół tysiąclecia zdołali wytworzyć własny folklor Żydów kresowych, który wyrastał na glebie miejscowej. Wzajemne wpływy i oddziaływania ludności miejscowej i Żydów jako przybyszy z zewnątrz, znajdowały wyraz w wielu dziedzinach a m.in. w stosowaniu jednakowych, miejscowych surowców i materiałów do budowy obiektów sakralnych. Przykładem niech tu będzie jedna z najokazalszych synagog drewnianych w Zabłudowie lub w Wołpie.

W latach okupacji hitlerowskiej nastąpiła apokaliptyczna katastrofa dla Żydów, która przerwała ów ciąg ich dziejów na Podlasiu: zostali zgładzeni ludzie, wytwory ich kultury, zabytki. Gdziekolwiek ocalały jedynie kirkuty żydowskie, a na nich nieliczne macewy wraz z egzotycznymi symbolami i napisami. Czego nie zdołała ludzka ręka zniszczyć, to bezlitosna przyroda zagarnia we własne posiadanie. Czas niesie drugie umieranie. Znikają ślady bytności żydowskiej z świadomości i pamięci młodego pokolenia oraz z pejzażu ziemi podlaskiej, ich drugiej ojczyzny.

¹ W imperium rzymskim właśnie w katakumbach w czasach prześladowań zrodził się podstawowy zgrób symboliki chrześcijańskiej. W czasach nowszych, np. w Polsce rozbiorowej ukształtowała się większość narodowych symboli Polaków.

Symbolikę cmentarną Żydów z względów praktycznych tutaj potraktujemy skrótowo. Ograniczymy się zatem do przypomnienia znaczeń najczęściej występujących elementów kompozycji ornamentu nagrobnego u Żydów. Szczegółowsze omówienie symboliki, jaką znajdujemy na kirkutach Białostocczyzny, z uściśleniem zakresu jej występowania zostanie zaprezentowane w przygotowanej monografii „Nagrobki Białostocczyzny”. Stronę wizualną niektórych z nich wraz z omówieniem można znaleźć w albumie Moniki Krajewskiej, *Czas kamieni*, Warszawa 1982.

² W Białostockim cmentarzu polowe, w odróżnieniu od grzebania zmarłych pod murami kościołów, pojawiły się pod koniec XVIII w. Żydom, również na Podlasiu, pozwalano na założenie cmentarza poza miastem. Granice miast z czasem rozszerzały się i obecnie kirkuty, w sposób niezamierzony, znalazły się w obrębie miast.

³ Odnosi się to do współczłonków wspólnoty wyznaniowo-etnicznej. Wiek XX-ty w tej mierze przyniósł hańbę Europie. Tutaj bowiem zostało pogwałcone prawo do życia, tutaj miała miejsce profanacja cmentarzy wyznaniowych i innych, wreszcie zgotowano „Golgotę naszych czasów” właśnie w sercu Europy, w Polsce: Oświęcim, Majdanek, Treblinka itd.

⁴ Zesłani powstańcy rzadko kiedy wracali do Ojczyzny. W tej sytuacji rodzina zaginionego wystawiała mu symboliczny nagrobek z napisem „Zginął na Sybirze” itp. Zwyródnienie ludzkie sięgało szczytu w wypadku represji na Polakach za udział w powstaniach narodowych (Np. ciało Romualda Traugutta po śmierci już zaborca kazał wrzucić do dołu z wapnem). Groby powstańców były maskowane; z czasem odważano się wystawiać nagrobki, a nieraz dopiero po wielu latach np. obecnie miało miejsce urządzenie takiego akcentu martyrologicznego w okolicach Choroszcz koło Białegostoku.

⁵ Istnieje bogata literatura odzwierciedlająca proces przejścia krzyża jako symbolu hańby do krzyża jako symbolu pokonania śmierci, zmartwychwstania i życia.

- ⁶ Postać taka jest popularna w miejscach kultowych wyznawców prawosławia m.in. na Białostocczyźnie.
- ⁷ Cmentarze wojskowe żołnierzy armii radzieckiej w PRL są zadbane, uporządkowane i częściowo opisane. Nakładem UJ w Krakowie w lipcu 1976 r. ukazała się książka *Nekropolie radzieckie w Polsce południowej*, pod red. Andrzeja Pilcha.
- ⁸ Wchodzą w grę: 1) pseudonimy, zniekształcenia i przeinaczenia, celowe zmiany imion i nazwisk; 2) anonimowość mogił zbiorowych, braku podstaw do identyfikacji personalnej itp.
- ⁹ Przez wspomniane 7 dni najstarszy z synów w rodzinie podlegał całemu szeregowi różnorodnych zakazów, m. in. nie mógł chodzić do pracy, nie mógł myć się, czytać Pisma, nosić obuwia ze skóry, współżyć z kobietą.
- ¹⁰ Np. świecznik siedmioramienny, menora, to specjalny typ lichtarza, który dla Żydów jest symbolem świątyni jerozolimskiej.
- ¹¹ Vide M. Krajewska, *Czas kamieni...*
- ¹² Lista wybitnych postaci żydowskiego pochodzenia, którzy byli związani z Białymstokiem i północnym Podlasiem jest szeroka i zasługuje na oddzielne opracowanie.

Wacław Szerszunowicz

Symbolism on Jewish Cemeteries in Białystok Region

Tombs on Jewish cemeteries are decorated with the ornament of a hexagonal star (shield or star of David), serving first of all as a religious sign. Basic set of inscriptions was written in Hebrew, but also other languages were used: Yiddish, Polish, Russian, German, or even versions with mixed languages appeared.

The most frequent motif placed on the tombs is that of a hand. The hand is usually supplied with additional attributes, or performs ritual gestures which symbolize the deceased's public functions or accomplishments. Hence, for example, hands joined in supplication can be found on the tombs of rabbis. A treasurer, or a person involved with charity, would have his tomb decorated with a collection box and, above it, a hand at the moment of throwing in a coin. Among the images of animals the most frequent ones are those representing a lion, a tiger, a bear or a deer — containing allusions to the qualities and merits of the dead, or his name as well. Also images of beasts, griffons and leviathans occur. A number of symbols is made up of images of birds, among which the most popular ones are those of a pigeon, an eagle and a phoenix. The end of earthly existence is symbolized by images of broken trees or dying flame — for men, and broken candles — for women (they were

responsible for caring for Sabbath candles). The image of a snake swallowing its own tail or a sand-glass represents the attitude towards continual transition of time, also symbolizing eternity. The tomb ornaments frequently represent motifs drawn from the stories in the Bible.